

Από το «Εκ γαίης πάντα» στο «γῆ εἰ...»

Μια συναρπαστική μελέτη της Μάργκαρετ Αλεξίου για τον τελετουργικό θρήνο στην ελληνική παράδοση

Του ΠΑΝΤΕΛΗ ΜΠΟΥΚΑΛΑ

Μάργκαρετ Αλεξίου: «Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση». Επιμέλεια αναθεώρησης-μετάφρασης: Δημήτρης Ν. Πατρομανωλάκης, Παναγιώτης Α. Ρούλος. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002, σελ. 455.

ΜΕΛΕΤΗ Η σθεναρή μελέτη της Μάργκαρετ Αλεξίου για τον «Τελετουργικό θρήνο στην ελληνική παράδοση», που ποραιοσώζεται στα ελληνικά αναθεωρημένα και συμπληρωμένα από τους μεταφραστές της, τον Δημήτρη Πατρομανωλάκη και τον Παναγιώτη Ρούλο, είναι ένα από τα θεμέλια της γνώσης μας για την κουλτούρα του πένθους και του θανάτου η οποία αναπτύχθηκε κάτω από το ζωτικό φως —και σε συνάρτηση μαζί του— που ανέκαθεν κυλάει τον τόπο μας, κι ως το σκοτεινιάζουν για τα χημικά νέφη. Το έργο της κλασικής φιλόλογου, ομότιμης καθηγήτριας Νοελλοβιανών Σπουδών και Συγκριτικής Γραμματιολογίας στο Χάρβαρντ και διδάκτορας στο Κέμπριτζ, πρωτοεκδόθηκε στα αγγλικά το 1974. Εντούτοις, τα παρά ενα τριάντα χρόνια της ηλικίας του δεν του μειώνονται σε τίποτε την αξία του.

Για έναν και μόνον λόγο, αλλά εντελώς εσωκεντρικό, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το βιβλίο παρουσιάζοντας. Στα χρόνια που διέρρησαν από τη συγγραφή και την πρώτη δημοσίευσή του άλλαξε η ίδια η κουλτούρα του θανάτου, τόσο όσο δεν είχε αλλάξει (ή αλλοιωθεί) επί αιώνες πολλούς. Η Ελλάδα είναι για κι αυτή μια τελεπαικτική, δικτακία χώρα, με αμωθιμένα ή λογοκριμένα την πολλά «Ανατολά» μέσα της, με τις ανθρωπίνες κοινότητες αποδιαρθρωμένες, με τον «αγροτικό πρωτογονισμό» περικραυμαμένο ή αστικοποιημένο. Το μορφολό, ο θρήνος, το ξενόκτισμα, τα τριήμερα και τα εννήμερα, οι παραγορές, ο πλούτος του λόγου που ξεκονταί για να αποδοθεί τον πλούτο των αισθημάτων, όλα αυτά που έφταναν ως εμάς για αναθεωρημένα, πολύτιμη σκευή, απωθούνται σταδιακά, απολείπονται, απωθούνται, εξορίζονται.

Ο αστικός βίος, υπό το καθεστώς του οποίου ζουν πλέον οι συντριπτική περισσότεροι Έλληνες στην Αθήνα ή στα αμείριτα μικρά ορεινά ή ορεινά της στα περιφέρειες, αποκλείει ορισμένα το ξενόκτισμα του αγασμένου νεκρού στην πολυκατοικία. Ίσως η μοναδική δυνατότητα για να

δλωθεί ο θάνατος σαν ένα γεγονός που δεν αφορά αποκλειστικά τους στενότερους εκ των οικείων του είναι να επικοληθεί το πένθος αγγελάριο στη βιτρίνα του καφερείου όπου σκάνοι ο θανών — ένα ύστατο σήμα κοινότητας, ένα μνημόσυνο μέσα στο μνημόσυνο. Δεν γίνεται στα εαρινικά όλοι μαθητές του Λουκιανού και της αποστραφής του για τον υπερβολικό κοπέτο, ούτε κρηστίτικαν νόμοι για τον περιορισμό των εκδηλώσεων του πένθους, όπως μια φορά κι έναν καιρό οι νόμοι του Σόλωνα στάθηκε αρκετά η (φαινομενικά) οικειοθελής συμμόρφωση, η προσαρμόγιά στα νέα έθνη.

Στην πόλη, αγαλαμβάνει ο επί της ταφής ειδικός τα πάντα, ήλυν τον θρήνο. Ο θρήνος οφείλει να είναι εσωτερικός, βουβός — η ψυχή δεν δικαιούται να λύσει δημόσια τους κόμπους της με το ανάθεμα ή με την κρουαζιέρα. Ή μάλλον όχι: το δικαιοσύνη, αλλά υπό μια προϋπόθεση που διαβάλλει το ίδιο το πένθος: την ύπαρξη κάμερας, η οποία θα μεγεθύνει, θα στρεβλώσει και θα νοθεύσει. Όλο και περισσότεροι, όλο και συχνότερα, αφήνονται και ενδίδουν στην παρουσία της, και κοινοποιούν φάρακα σε παντελώς αδιάφορους ή και πενθοβουλμικούς τρίτους μια πίκρα που έως χτες την αποκάλυπτε σε φίλη: ενώ η πόδα στένει την ενδρα της και είναι αρκετούς, η θεθρηπτική πρόξη, τόσο φιλάνθρωπα σοφά, απειλείται να συρρικνωθεί σε στήλη.

Στην πραγμασία της, η Μάργκαρετ Αλεξίου, κόρη του ελληνιστή Τζορτζ Τόμσον που της διδάξε με επίμονη ακρίβεια την ομορφιά της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας και στον οποίο οφείδουμε ερεθιστικές αναγνώσεις της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας, παρακολουθεί καταλεπώς την εξέλιξη της τελετουργίας του θρήνου, από την αρχαιότητα στο χριστιανικό βιζαντινό και από και στα δημοτικά μορφολόγια και στις κοινοτικές συμπεριφορές του νέου ελλανισμού, τα δικά του

Λεπτομέρεια από τη σκηνή προέσβασης σε λεκή λήκυθο του Σου αι. π.Χ. στο εξώφυλλο του βιβλίου της Μάργκαρετ Αλεξίου.

«νομιζόμενα». Το ευρύ άνοιγμα του ελαστικού φακού της δεν αφήνει ασκωμένο και ακρησμοποίητο κανένα ουσιώδες ιστορικό ή γραμματιολογικό στοιχείο. Η πολλά γνώση της για την ιστοριογραφία, τη φιλοσοφία και την επώνυμη ή δημοτική λογοτεχνία κάθε εποχής (θρήνοι θένων και πρώην, θρήνοι πόλεων, μορφολόγια), την οδηγεί στη σταγυράση ενό σοφούς ασκωμάτων το οποίο, πριν επικουρήσει να ερμηνεύσει, μεριμνά να καταθέσει αδογμασία όλη τα σχετικά τεκμήρια.

Για την Αλεξίου, οι ομοιότητες που παρατηρούνται ανάμεσα στον αρχαίο και τον νεότερο θρήνο μπορεί να ωφελούνται εν μέρι στην κοινή πολιτισμική βάση όλων των σχετικών τελετουργικών προποθέσεων και εθίμων σε όλα τα μέρη του κόσμου — ανεξάρτητα από τις εκάστοτε δια-

φορετικές γεωγραφικές και εθνικές παραμέτρους — αλλά και στην πολιτισμική και γλωσσική συνέχηση του ελλαντικού λαού από την αρχαιότητα ως σήμερα. Χωρίς να κρίνει ασκωμένες τις επιουλδέσεις της, και φυσικά χωρίς να ζορίζεται το ιστορικό υλικό το οποίο αναδίδει η συγγραφέας, μελετώντας τις παλιές και νέες τοπικές συνθέσεις, τη σκηνοθεσία των θρήνων, τη θεματολογία, την εικονοποιία και τις λογοτυπικές εκφάνσεις τους, προκρίνει σαν ερμηνευτικό κλειδί τη συνέχεια, σημειώνοντας: «Πρώτον, το γενικό διάγραμμα του νεκρικού τελετουργικού και τα ξεκαριστά είδη θρήνων που αντιστοιχούν στις τρεις βασικές φάσεις του (ξενόκτισμα, νεκρική πομπή και τελετές στον τόφο του νεκρού) έινον παραμένει ουσιαστικά αμετάβλητα από την αρχαιότητα ως σήμερα. Δεύτερον, παρά τις ενδόκωμες αλλαγές, υπάρχουν εντυπωσιακές ομοιότητες ανάμεσα στον νεότερο και τον αρχαίο ελλαντικό τελετουργικό θρήνο, όχι μόνο στα γενικά χαρακτηριστικά τους αλλά και σε λεπτομέρειες των τελετουργικών εθίμων, στον αντίστοιχο ερμηνευτικό που προτείνει ο λαός και, κυρίως, στη σχετική ορολογία. [...] Στη νεότερη ελλαντική παράδοση διασκόζονται κάποια έθιμα που, αν και εμφανίζονται ορισμένες αντιστοιχίες με ανάλογα αρχαία ελλαντικά, δεν μαρτυρούνται στις βιζαντινές πηγές».

Ο,τι πιο σκληρό και ανθεκτικό στο χρόνο, αφορά τη σχέση μας με το μέλλον: το θάνατο — τη ζωή δηλαδή και το πώς θ' αποφασίσουμε να τη ζήσουμε, σαν ένα ασκω των αγνώστων θένων ή σαν μια πάρα πολύ οσοβαρή υπόθεση παρά την εγγενή ασκωτισμική της. Παρά τις πολλές και προφανείς ομοιότητες, πάντως, παραμένει ιδιαίτερα δύσκολο να αποδειχθεί αναμεικταία εν ένωμω να κάνουμε όντως με συνέχεια (ή ούτως ή άλλως, δεν πρόκειται για σιωλή και ομοιοπαθητική συνέχεια, χωρίς μεταπολίσεις, αλλαγές, φόβη και εμπλοκώσεις) ή με κατ' ανάλογον πολι-

σμική δημιουργία. Είναι δηλαδή δύσκολο (ή μήπως περικό) να αποφασίσουμε αν η «έξλιξη» ανθρώπου=θένου (ή λαού) ή άνθρωπος=κώμα εσπανισσίνεται κάθε φορά, ως πρόβλητο άλλωστε και φυσικά, ή κληροδοτείται, ως ποίμω από τον θεακόμο και συγκροτών θεολόγητα ξενογόνη τον Κολοφώνια και το αποθαρητικό αλλά και συνάμα τόσο φιλάνθρωπο απόφθεγμα του «εκ γαίης πάντα, και εις γην πάντα τελετά», στον Ευριπίδη («εις γην φέροντες γην»), στον ανώνυμο επιμυθιογράφο του 4ου-3ου αι. π.Χ. («εκ γαίης βραστών, γαία πάλιν γέγονα»), εκείθε, με τη συμπλοκή της βιβλικής «Γένεσεως» και των Ψαλμών («μησπασί ότι κοίς εσμεν»), στη νεκρώσιμη ακολουθία (ήτοι γη ει και εις γην αλεξίση»), και τέλος στα δημοτικά τραγούδια, («τούτα η γης που την πατοίμε, όλοι μέσα θένα μπόιμε») ή στα στερεοτυπικά φέρση που, όπως μνημονεύει η Αλεξίου, ακούγεται στην Κρήτη, την ώρα της ταφής: «τούτ' η γης που ο' έθρηψε, τούτη θα σε φάει».

Η Αλεξίου διερευνά εξοντισμικά την τεχνική προπόντων με την οποία εκδηλώνονται οι θρήνοι, τα συντάξη τους, το τυπικό τους, τις λεπτείες διαφοροποιήσεις τους. Λιγότερο εντατικά και σε μικρότερη έκταση εξετάζεται η ιδεολογία από την οποία εμφορείται ο πολιτισμός του θανάτου, όπως εναργώς αποκαλύπτεται από τον ποικιλικό επιτάφιο λόγο, στα δύο κορυφαίους του, τα επιτάφια επιγράμματα και τα τραγούδια του Κάτω Κόσμου και του Χάου, τα οποία —ιδού η συγκλονιστική «συνέχεια» ή «αναλογία» — συμπεριλαμβάνει ως προς την άρνησή τους να σκουκοθετήσουν και να επιμυστούν κάποια εσκατολογικά παραμύθια, να «εξαορόσουν» το θάνατο με την επαγγέλια της ανόστους» παρ' όλα την παρεμβολή του χριστιανισμού με την περί αθανασίας υπόσχεσή του, η λαϊκή κουλτούρα του θανάτου επέμεινε να πιστεύει σε ό,τι βλέπει, δηλαδή σε ό,τι την ποίει: «Όταν στερέψει η βάλσσο και γίνει περιβόλι, / κι όταν θα κείν' η ελιά κροσι και το σταφύλι λάδι, / τότε θα κερμίσουμε να 'ρθουν από τον Άδη».

«Ο τελετουργικός θρήνος στην ελλαντική παράδοση» της Μάργκαρετ Αλεξίου, αμειγάδιστα μεταφρασμένος και εξοντισμένος από τους μεταφραστές του με επιπλέον σημειώσεις, εκτενείς βιβλιογραφικό συμπόληρωμα και λεπτομερή ευρετήρια, είναι ένα βιβλίο συναρπαστικό. Ενός φωτισμένου ένεργασ σε τόπους σκοτεινούς.